

[https://doi.org/10.53360/3080-3861-2026-3\(7\)-7](https://doi.org/10.53360/3080-3861-2026-3(7)-7)
FTAMP: 16.21.49

Қ.К. Кенжалин*, А.А. Габитова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
010008, Қазақстан Республикасы, Астана қ., Сәтбаев к-сі, 2

*ORCID: 0000-0003-0440-7556

*e-mail: k.kenzhalin@gmail.com

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ «ЖАҚСЫ ЕНЕНІ ЖАМАН КЕЛІН ЖЕР ҚЫЛАДЫ, ЖАҚСЫ КЕЛІН ЖАМАН ЕНЕНІ ЕЛ ҚЫЛАДЫ» ПАРЕМИЯСЫНЫҢ ПРАГМА-КОГНИТИВТІ ӘЛЕУЕТІ

Аңдатпа. Мақалада қазақ тіліндегі «Жақсы енені жаман келін жер қылады, жақсы келін жаман енені ел қылады» паремиясының құрылымдық-семантикалық, прагматикалық және когнитивтік ерекшеліктері қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – паремияның тілдік құрылымында жинақталған отбасылық қатынас, әлеуметтік бедел, жақсы/жаман бағалауыштары мен ұрпақаралық өзара әрекет туралы түсініктерді айқындау және оның қазіргі қазақтілді аудиториядағы қабылдану сипатын анықтау. Материал ретінде зерттеліп отырған паремия, оған мағыналық жағынан жақын мақал-мәтелдер, сөздік және көркем мәтін деректері, сондай-ақ 60 респонденттен алынған сауалнама жауаптары пайдаланылды. Құрылымдық-семантикалық, когнитивтік, прагматикалық, контекстік және салыстырмалы талдау, еркін жауаптарға мазмұндық жіктеу тәсілдері қолданылды. Нәтижелер мақалдың екі бөлікті қарама-қарсы құрылымы «жақсы/жаман», «жер қылу/ел қылу» оппозициялары арқылы отбасы беделін тұлғааралық әрекетпен байланыстыратынын көрсетті. Сауалнамада дәстүрлі тәрбиелік түсіндіру мен қазіргі әлеуметтік-гендерлік сын қатар байқалады: респонденттердің 38,3%-ы мақалдың мағынасын түсініп, оны қолданатынын, 56,7%-ы түсінгенімен қолданбайтынын көрсетті. Зерттеудің ғылыми мәні бір паремияның мағынасын мен қазіргі қабылдануын біртұтас прагма-когнитивтік модельде сипаттаудан көрінеді. Нәтижелерді паремиология, лингвомәдениеттану, тілдік сана және қазақ тілін оқыту бағыттарында пайдалануға болады.

Тірек сөздер: паремия, прагма-когнитивті әлеует, мақал-мәтел, лингвомәдениет, тілдік сана, отбасылық қатынас, ұлттық құндылық.

Кіріспе

Мақал-мәтелдер халықтың ұзақ уақыт бойы жинақталған әлеуметтік тәжірибесін, бағалау нормаларын және дүниені тану үлгілерін ықшам тілдік формада сақтайтын тұрақты бірліктердің қатарына жатады. Ә. Қайдар мақал-мәтелдерді халықтың тұрмыс-тіршілігі, мінез-құлқы мен дүниетанымына қатысты мол этномәдени ақпаратты жинақтаған тілдік қазына ретінде қарастырады [1]. Қазіргі қазақ паремиологиясының зерттелу бағыттарын саралаған Г. Омарбекова отандық және шетелдік еңбектерде мақал-мәтелдердің құрылымы, семантикасы, мәдени мазмұны мен қолданыс контексті өзара сабақтастықта қарастырылатынын көрсетеді [2].

Халықаралық паремиологияда да мақал тек дайын нақыл ретінде емес, белгілі бір коммуникативтік жағдаятта іске асатын мәдени-тілдік модель ретінде сипатталады. W. Mieder мақалдардың анықтамасы, жіктелуі, таралуы және күнделікті дискурстағы қызметін жүйелейді [3]. N.R. Norrick мақал мағынасын тура және ауыспалы семантика, мәтін мен қарым-қатынас аясында түсіндіреді [4]. R.P. Honeck мақалдың қабылдануы мен түсіндірілуін когнитивтік процестермен байланыстырады [5]. Осы еңбектер паремияның мағынасын тек сөздердің қосындысы ретінде емес, мәдени білім, бағалау және жағдаяттық қолданыс тоғысындағы күрделі құрылым деп қарастыруға негіз береді.

Ене мен келін арақатынасы қазақ паремиологиялық қорында отбасы иерархиясы, өзара құрмет, мінез және әлеуметтік бедел ұғымдарымен астасады. К.Б. Дүйсенова, А.Е.Сарбасова, Е.В. Алешинская қазақ, ағылшын және қытай паремияларындағы қайын ене мен келін қарым-қатынасын лингвомәдени тұрғыдан салыстырған [6]. Б.А. Атабай мен Ұ.К. Мусабаева қазақ және араб паремияларындағы туыстық қатынас концептісін салғастыра зерттеп, ене-келін қатынасын туыстық мәдениетінің құрамдас бөлігі ретінде көрсетеді [7]. А. Муса-

Ахунов лингвомәдени бірліктердің прагматикалық ерекшеліктерін қазақ және дүнген тілдері материалдары негізінде қарастырады [8]. Г. Смағұлова гендерлік мазмұнның паремияда көріну мәселесіне назар аударады [9].

Алайда «Жақсы енені жаман келін жер қылады, жақсы келін жаман енені ел қылады» тәрізді жеке паремияның құрылымдық-мағыналық ұйымдасуын оның қазіргі аудиториядағы қабылдануымен байланыстыра талдау арнайы назар аударуды қажет етеді. Бұл мақаладағы зерттеудің мақсаты – аталған паремияның құрылымдық, семантикалық, прагматикалық және когнитивтік қабаттарын айқындап, оның қазіргі тілдік санадағы түсіндірілу сипатын сауалнама материалымен салыстыра көрсету. Осы мақсатқа сәйкес паремиядағы бағалау оппозициялары талданады, «ене» және «келін» қатынасына қатысты мәдени-тілдік контекст сипатталады, сондай-ақ респонденттердің мақалдың мағынасын түсінуі мен оны қолдануға қатынасы сараланады.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің негізгі тілдік материалы ретінде «Жақсы енені жаман келін жер қылады, жақсы келін жаман енені ел қылады» паремиясы алынды. Оны түсіндіруге қажетті лексикалық және мәдени контекст үшін Sozdikqor.kz порталындағы «ене» сөзінің мағыналары [10], «Бабалар сөзі» жүзтомдығындағы ене–келін қатынасына қатысты паремиялық материал [11], қазақ келіндерінің ат тергеу дәстүрі жөніндегі зерттеу [12] және көркем прозадағы әйел бейнесіне қатысты еңбек [13] пайдаланылды. Бұл материалдар мақалдың тілдік құрылымын қазақ отбасы мәдениетінің кең контекстімен байланыстырады.

Зерттеуде құрылымдық-семантикалық талдау арқылы паремияның екі бөлікті құрылысы, қайталанатын лексемалары мен қарама-қарсы бағалауыштары анықталды. Когнитивтік талдау мақал арқылы белсенетін «отбасы», «бедел», «үлкен–кіші», «жақсы–жаман» сияқты концептуалдық байланыстарды сипаттауға бағытталды. Прагматикалық талдау паремияның адресатқа ықпал ету, мінез-құлық нормасын ұсыну, ескерту және бағалау қызметтерін айқындау үшін қолданылды. Контекстік және салыстырмалы талдау зерттеліп отырған мақалдың мағыналас паремиялармен және өзге мәдениеттердегі туыстық қатынасқа қатысты үлгілермен сабақтастығын көрсетуге пайдаланылды.

Паремияның қазіргі қабылдануын анықтау үшін 60 адам қатысқан сауалнама материалдары талданды. Сауалнамада респонденттердің өңірі, жасы, білім деңгейі, мақалдың мағынасын түсіну және қолдану дәрежесі сұралды; сонымен бірге «мақалды қалай түсінесіз?» деген ашық сұрақ берілді. Жас құрамында 18 жасқа толмағандар 45% (27 адам), 18-29 жас аралығындағы қатысушылар 55% (33 адам) болды. Білім деңгейі бойынша 43,3% (26 адам) – орта білімді, 50% (30 адам) – жоғары білімді, 6,7% (4 адам) – жоғары оқу орнынан кейінгі білім иелері. Сандық деректер сипаттамалық пайыздармен беріліп, ашық жауаптар мазмұндық белгілеріне қарай дәстүрлі-тәрбиелік, сыни-әлеуметтік және жалпы тұлғааралық интерпретациялар ретінде топтастырылды.

Сауалнама іріктемесі негізінен жастардан құралғандықтан, алынған нәтижелерді Қазақстан қоғамының барлық жас және әлеуметтік топтарына тікелей жалпылау мақсат етілмейді. Сондықтан сауалнама бұл зерттеуде паремияның қазіргі жастар тілдік санасында қалай қайта түсіндіріліп отырғанын көрсететін барлау сипатындағы эмпирикалық материал ретінде қарастырылады.

Нәтижелер және талқылау

Зерттеліп отырған паремия синтаксистік жағынан параллель құрылған екі бөліктен тұрады: «жақсы енені жаман келін жер қылады» және «жақсы келін жаман енені ел қылады». Екі бөлікте де «жақсы» және «жаман» бағалауыштары орын ауыстырып, «ене» мен «келін» тұлғалары қарама-қарсы сапалық сипатта беріледі. Бұл параллелизм мақалдың есте сақталуын жеңілдетіп қана қоймай, оның бағалау логикасын айқын етеді. «Жер қылу» – беделін түсіру, абыройсыз ету мәнін, ал «ел қылу» – елге сыйлы ету, абыройын көтеру мәнін білдіретін контекстік қарама-қарсылық ретінде қызмет атқарады. Демек, мақалдың негізгі

семантикалық өзегі адамның жеке мінез-құлқының отбасы мүшесінің және тұтас әулеттің қоғамдық бағасына ықпал етуі туралы түсінікке құрылады.

Паремиядағы «ене» сөзі туыстық атаудың шеңберінен шықпай қолданылғанымен, оның тілдік семантикасы кең. Sozdikqor.kz дерегінде «ене» сөзінің ерлі-зайыптылардың шешесін білдіретін туыстық мағынасы, мал төлінің аналығын білдіретін мағынасы, көне қолданыстағы «ана, шеше» мағынасы және ауыспалы «асыраушы, өндіруші, өмір не азық көзі» мағынасы берілген [10]. Зерттеліп отырған мақал үшін бірінші мағына тікелей өзекті. Дегенмен көне «ана» мағынасының сақталуы ене бейнесінің отбасындағы үлкен, тәрбие мен тәжірибе иесі ретіндегі мәдени семантикасын түсіндіреді.

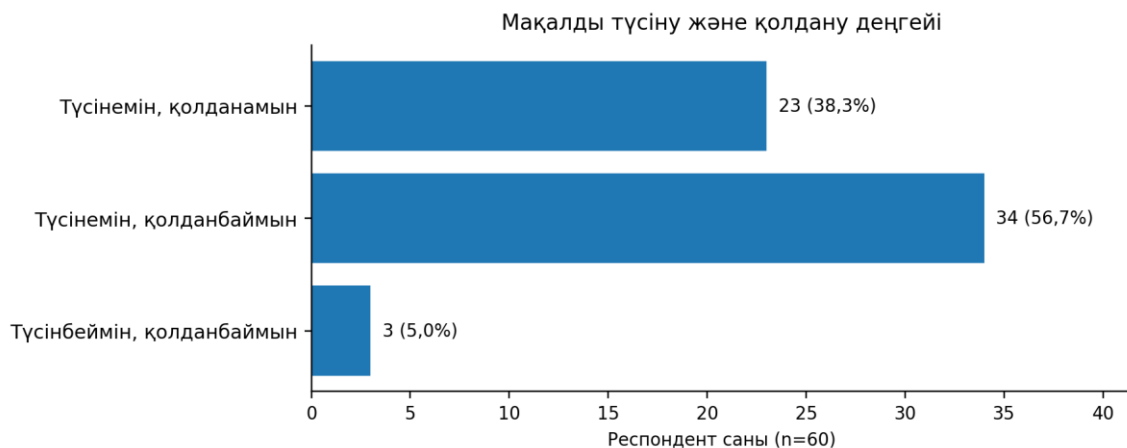
Мақалдың грамматикалық құрылысы да оның прагматикалық әсерін күшейтеді. Екі тармақта да тура толықтауыш табыс септікте («енені»), әрекет иесі атау тұлғада («келін») беріліп, баяндауыш бір үлгімен жасалған («жер қылады/ел қылады»). Сөйлем мүшелерінің осындай параллель орналасуы тыңдаушыға салыстыру механизмін бірден ұсынады. Бірінші тармақта жағымсыз субъект жағымды нысанның әлеуметтік бағасын төмендетсе, екінші тармақта жағымды субъект жағымсыз нысанның бағасын көтереді. Формалық симметрия мен мағыналық асимметрия қатар келіп, паремияны қысқа, есте қалатын әрі бағалауыштық қуаты жоғары құрылымға айналдырады.

«Жақсы» және «жаман» лексемалары мақалда абсолютті сипаттама емес, белгілі бір мәдени орта қабылдаған мінез-құлық өлшемдерін жинақтайтын бағалауыштар ретінде қызмет етеді. Дәстүрлі контексте «жақсы келін» үлкенге ізет, сабыр, үй ішіндегі үйлесім және отбасылық тәртіпті сақтау ұғымдарымен байланысуы мүмкін. Алайда қазіргі тілдік санада «жақсы» ұғымының мазмұны жеке пікір, өзара құрмет, тең жауапкершілік және жеке шекараны сақтау тәрізді жаңа әлеуметтік өлшемдермен толығыады. Сондықтан мақал мәтіні өзгермегенімен, оның бағалау шкаласы адресаттың жасына, тәжірибесіне және құндылықтық ұстанымына қарай әртүрлі интерпретацияланады. «Келін қайын ененің топырағынан жаратылады» деген паремия да ене мен келін арасындағы өзара ықпал идеясын білдіреді [11]. Мұнда «топырақ» адамның қалыптасатын ортасын, мінезге әсер ететін әлеуметтік кеңістікті метафоралық түрде ұсынады. Дүнген тіліндегі «келін алсаң, енесіне ұқсап кетеді» мазмұнындағы үлгі [8] және қазақ пен араб паремияларындағы туыстық қатынастың ұқсас концептуалдық желілері [7] бұл қатынастың тек бір тілге тән тар тұрмыстық тақырып емес, әр мәдениетте өзінше модельденетін отбасылық коммуникация мәселесі екенін көрсетеді.

Қазақы этикетте ене–келін қатынасы сөз қолданысы арқылы да реттелген. К. Насихатқызы сипаттаған ат тергеу дәстүрінде келін күйеуінің үлкен туыстарының атын тура атамай, олардың жасына, мәртебесіне немесе ерекшелігіне сай балама атаулар қолданған [12]. Мұндай тілдік мінез-құлық үлкенге құрмет көрсету нормасын бекітіп, туыстық иерархияны күнделікті коммуникацияда таңбалайды. Осы мәдени ортада «жақсы келін» ұғымы тек жеке қасиеттер жиынтығы емес, белгілі бір сөйлеу және мінез-құлық нормаларын игеру өлшемімен де байланысты болған. Мақалдың прагматикалық қызметі осы мәдени семантикамен сабақтасады. Біріншіден, ол мінез-құлықты бағалайды: «жақсы/жаман» категориялары арқылы қабылданатын және қабылданбайтын әрекет үлгілерін ажыратады. Екіншіден, ескерту және тәрбиелік қызмет атқарады: адамның әрекеті өзімен шектелмей, отбасының беделіне әсер етеді деген ойды алға тартады. Үшіншіден, паремия қоғамдық пікірдің реттеуші күшін көрсетеді. «Ел қылу» және «жер қылу» тіркестері жеке қатынастың нәтижесін әлеуметтік кеңістікке шығарып, отбасы ішіндегі әрекетті ел алдындағы абыроймен байланыстырады.

Сонымен бірге мақалдың құрылымында жауапкершілік симметриялы бөлінбейді: екі тармақта да өзгерістің негізгі агенті ретінде келін көрінеді. Жаман келін жақсы ененің беделін түсіреді, жақсы келін жаман ененің беделін көтереді. Бұл ерекшелік дәстүрлі қоғамдағы келінге қойылған жоғары әлеуметтік-этикалық талаптарды танытса, қазіргі аудиторияда дәл осы біржақтылық сыни реакция тудыруы мүмкін. Сондықтан паремияның прагматикалық әлеуеті тарихи қалыптасқан тәрбиелік норма мен қазіргі жеке жауапкершілік, теңдік, жеке шекара туралы түсініктер түйіскен тұста жаңаша мәнге ие болады.

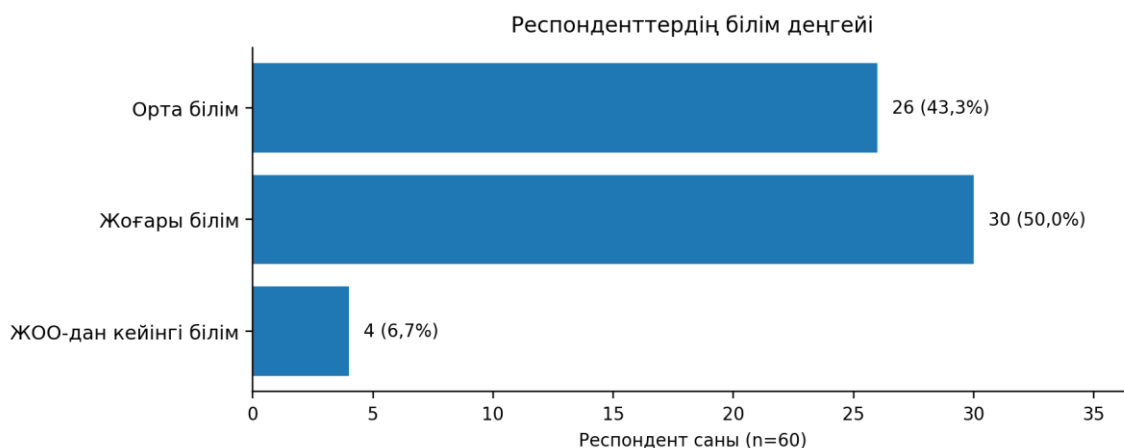
Сауалнама осы өзгерісті эмпирикалық деңгейде нақтылай түседі. Қатысушылардың өңірлік құрамы әркелкі болғанымен, ең үлкен үлес Алматы мен Астанаға тиесілі. Мақалды түсіну және қолдану туралы сұраққа 38,3% (23 адам) «түсінемін, қолданамын», 56,7% (34 адам) «түсінемін, қолданбаймын», 5% (3 адам) «түсінбеймін, қолданбаймын» деп жауап берген (1,2,3-суреттер). Бұл көрсеткіш мақал мағынасының таныстығы сақталғанымен, оны белсенді қолдану деңгейінің төменірек екенін аңғартады.

1-сурет. Респонденттердің мақалды түсіну және қолдану деңгейі

2-сурет. Сауалнамаға қатысқан респонденттердің жас көрсеткіштері

3-сурет. Сауалнамаға қатысқан респонденттердің білім деңгейі

Жас және білім көрсеткіштері де алынған жауаптарды түсіндіруде маңызды. Іріктеменің барлығы дерлік 29 жасқа дейінгі қатысушылардан тұрады; оның 45%-ы 18 жасқа толмағандар, 55%-ы 18-29 жас аралығында. Сондықтан ашық жауаптардағы қазіргі құндылықтарға сүйенген сын, жеке шекара мен екіжақты жауапкершілікке басымдық беру жастар аудиториясының ерекшелігімен де байланысты қарастырылуы тиіс. Білім деңгейі бойынша респонденттердің жартысы жоғары білімді, 43,3%-ы орта білімді, 6,7%-ы жоғары оқу орнынан кейінгі білім иелері.

Ашық жауаптар мақалдың бір ғана тұрақты интерпретацияға бағынбайтынын көрсетті. Бір топ респондент паремияны отбасы берекесі, сабыр, үлкенге құрмет және келіннің тәрбиелілігі туралы дәстүрлі нақыл ретінде түсіндіреді. Екінші топ мақалдың негізгі жауапкершілікті әйелге, нақтырақ айтқанда келінге жүктеуін сынға алып, отбасы қатынасындағы жауапкершілік екі жаққа да ортақ болуы керектігін айтады. Үшінші бағыттағы жауаптар мақалдың ене-келін шеңберінен шығып, жалпы адамның өз ортасына жағымды не жағымсыз ықпал етуі туралы кең мағынада түсіндірілуін көрсетеді.

Төменде ашық сұраққа берілген жауаптардың ішінен бастапқы материалда іріктелген 10 үлгі редакторлық түзетусіз берілді. Олар бір жағынан мақалдың дәстүрлі түсіндірілуін, екінші жағынан қазіргі жастардың сыни қайта бағалауын қатар көрсетеді.

Іріктелген жауаптар (редакторлық түзетусіз):

1. Біріншіден, бұл мақал ер адамның, яғни ұлдың немесе күйеудің рөлін мүлде елемейді. Отбасында өзара сыйластық, түсіністік тек әйелдердің ісі сияқты көрінеді. Мұндай көзқарас ерлердің де эмоционалдық жауапкершілігін, отбасылық қарым-қатынасқа араласу міндетін жоққа шығарады. Екіншіден, мақалдағы «жақсы келін» ұғымы көбіне бағынушы, үндемейтін, бәріне шыдайтын әйел бейнесімен байланыстырылады. Бұл әйелдің жеке пікір айту, өзін қорғау, өз шекарасын белгілеу құқығына қайшы келеді. Заманауи қоғамда «жақсы келін» – тек көнгіш адам емес, өз ойы бар, әділдік пен теңдікке ұмтылатын тұлға болуы тиіс. Сондықтан бұл мақал бүгінгі күнде патриархалдық сананың көрінісі ретінде қабылдануы мүмкін. Әйелдің қадірі оның енесімен қарым-қатынасына ғана емес, қоғамдағы, отбасындағы жеке тұлғалық, экономикалық және рухани тәуелсіздігіне де байланысты болуы керек.

2. Мен бұл мақалдың мәнісін түсінсемде өмірде қолдану дұрыс емес деп ойлаймын. Адамның болмысы ешқашан өзгермейді

3. «Жақсы енені жаман келін жер қылады» – егер келін тәртіпсіз, көргенсіз болса, ең мейірімді, ақылды ененің өзін ренжітіп, беделін түсіріп, көңілін қалдырады. Яғни, жаман келін жақсы адамның қадірін кетіреді. «Жақсы келін жаман енені ел қылады» – ал егер келін ақылды, сабырлы, тәрбиелі болса, тіпті мінезі қиын, қатал ененің өзін де ел алдында сыйлы, абыройлы етіп көрсетеді. Өз мінезімен, сыйластығымен, ізеттілігімен отбасында татулық орнатады.

4. Қазіргі қоғамда ене мен келін ұғымы қатар қолданылмауы керек. Келін болашақ ана, ол да бір отбасының отанасы. Ол да әйел. Жаман келін немесе жаман ене деген ұғым жоқ менің түсінігімде. Адамның жер болып дәрежесі түсуі немесе ел болып көркеюі басқаға емес тек өзіне байланысты. Барлығын өз бойындағы қасиеттерге қарай бағалауы керек. Келін басқа отбасынан басқа тәрбиені көріп келгендіктен оның сіңісуі қиын. Ол да өмірінде алғаш рет келін болып тұрғандықтан қателесуі заңды.

5. Жақсы келін енесінің жамандығын білдіртпей керсінше жақсы жаққа өзгертеді ал жаман келін енесі жақсы болсада оның жамандағы ел алдында абыройын түсіреді

6. Қазір ХХІ ғасыр әр адам өз қара басын өзі арқалап жүретін заманауи ғасыр. Келін де, ене де жалпы әйел азаматы біреуді көрге не көрге сүйреп, жақсы не жаман ету ешкімнің мойнында емес.

7. Бұл мақалдың мағынасы – үйдің берекесі көбіне келінге байланысты деген сөз. Егер келін ақылды, сыпайы, үлкенге құрмет көрсетсе, үйдің іші тыныш, бәрі тату болады. Сондықтан, жақсы келін – үйдің берекесі, бәрін бірлікке шақыратын адам.

8. Қазіргі жас буын тұрғысынан қарағанда, өзіме мүлдем ұнамайтын мақалдардың бірі. Барлық нәрсені тек әйелге теліп қою, жер қылу/ел қылу деп жүк арту қаншалықты дұрыс деген ой келеді. Бәлкім керісінше, енесі шығар келінін не ел қылатын, не жер қылатын. Сондықтан бұл мақаланы қолдану арқылы қазақ қызының инабатта, ибалы бейнесін көрсетеміз деу – бекер, құр бос әурешілік. Қазір бұрынғы заман емес.

9. Бұл мақал отбасы тәрбиесінің нәтижесін көрсетеді. Келін мен ененің арақатынасы – өзара түсіністік пен әдептің жемісі. Адам қандай ортада болса да, тәрбиесі мен мәдениеті арқылы сол ортаны өзгертеді.

10. «Келін мен ене арасындағы қарым-қатынас» тақырыбындағы толассыз көзқарастардың актуальді тақырып ретінде талданатынын қоғам ішіндегі көпшілік орындарда дискуссияға жиі айналып кететіндігінен көруге болады. Парасаттылық, адами этикет жоғары болса, екі адам бір біріне келін ене ролінде емес жаңа ортаға бейімделуші адамға тәрбие беретін тәлімгер шәкірт сынды қараса, бір біріне оң көзқараста болса, жеке шекараны сақтаса бәрі жақсы болады деп ойлаймын. Бастысы эгоизмнен, қоғамның артық пікірінен бас тарту. Сырттан көргенді өзіңнің жағдайыңмен салыстырудан алшақ болу керек деп ойлаймын.

Жауаптарды мазмұндық тұрғыдан салыстырғанда, дәстүрлі және сыни интерпретациялар бір-бірін толық жоққа шығармайтыны байқалады. Дәстүрлі топ үшін мақалдың өзегі – татулық, сабыр және үлкенге құрмет. Сыни топ та өзара сыйластықты теріске шығармайды, бірақ бұл құндылықтардың жүзеге асуын тек келіннің мінезімен байланыстыруға қарсы. Осы айырмашылық паремияның семантикалық ядросы мен прагматикалық бағасының уақыт өте ажырай бастағанын көрсетеді: «өзара қарым-қатынас адамның және отбасының беделіне әсер етеді» деген жалпы ой сақталады, ал жауапкершіліктің кімге жүктелетіні қайта қаралады.

Іріктелген он жауаптың өзінде мақалға қатынастың бірнеше деңгейі көрінеді. Кейбір қатысушылар мақалдың мазмұнын тікелей ене мен келіннің мінезіне қатысты түсіндіріп, жақсы келіннің отбасыға береке әкелетінін айтады. Екінші бөлікте мақалдың ер адамның ролін елемейтіні, әйелге артық моральдық жүк артатыны және қазіргі отбасылық қатынастарды біржақты түсіндіретіні жөніндегі пікірлер бар. Үшінші үлгіде мақалдың тар гендерлік шеңбері кеңейтіліп, «адам қандай болса, ортасына сондай ықпал етеді» деген жалпы этикалық қағида ретінде қабылданады. Осы үш бағыттың қатар кездесуі паремияның лексикалық мағынасы тұрақты болғанымен, оның сөйлеуші санасындағы прагматикалық қорытындысы біркелкі емес екенін дәлелдейді.

Сауалнамадағы «түсінемін, бірақ қолданбаймын» жауабының 56,7% болуы ерекше мәнді. Бұл көрсеткішті мақалдың ұмытылғандығы деп түсіндіруге болмайды, өйткені респонденттер оның мазмұнын таниды және ашық сұрақта мағынасын түсіндіре алады. Керісінше, мұнда пассив танымдық таныстық пен белсенді сөйлеу қолданысының арасы ажыраған. Яғни паремия мәдени жадта сақталған, бірақ оны нақты коммуникацияда қолдану кейбір респонденттер үшін қазіргі құндылықтармен сәйкес келмейді. Прагматикалық тұрғыдан бұл – мақалдың перлокутивтік ықпалының өзгеруі: бұрынғы ескерту не тәрбие құралы қазіргі контексте пікірталас туғызатын, кей жағдайда қолданушының көзқарасын айқындайтын маркерге айналады.

Өңірлік деректер зерттеуге қатысушылардың Қазақстанның бірнеше аймағынан болғанын көрсеткенімен, ірі қалалардың үлесі басым. Сондықтан өңірлік айырмашылықтар туралы дербес статистикалық қорытынды жасауға негіз жеткіліксіз. Осы шектеу зерттеудің нәтижесін төмендетпейді, бірақ оны дұрыс интерпретациялауға көмектеседі: бұл сауалнама ең алдымен мақалдың жас аудиториядағы қолданыс жағдайын сипаттайды. Кейінгі зерттеуде әр өңірден және әр жас тобынан тең мөлшерде респондент жинау паремияның прагматикалық вариативтілігін неғұрлым дәл салыстыруға болады.

Бұл нәтиже паремияны статикалық фольклорлық формула емес, қолданыс контексіне қарай қайта мағыналанатын тілдік бірлік ретінде сипаттайтын қазіргі паремиологиялық ұстанымдармен үйлеседі [2]. W. Mieder мен N.R. Norrick көрсеткендей, мақалдың қызметі оның мәтіндік формасымен ғана емес, кім, қашан және қандай мақсатпен қолданғанымен де

анықталады [3], [4]. Зерттеліп отырған паремияда да бұрынғы тәрбиелік-нормативтік қызмет қазіргі аудиторияда талқылау, келіспеу, қайта түсіндіру нысанына айналып отыр.

Ене-келін тақырыбындағы лингвомәдени зерттеулер дәстүрлі ұғымдарда үлкенге құрмет, отбасылық иерархия және келіннің жаңа ортаға бейімделуі маңызды болғанын көрсетеді [12]. Осы мақаладағы сауалнама нәтижелері бұл модельдің тілдік санада толық жойылмағанын, бірақ оның бағалау параметрлері өзгеріп отырғанын байқатады. 38,3% респонденттің мақалдың мағынасын түсініп, оны әлі де қолдануы паремияның белсенді қордан шықпағанын дәлелдейді; ал 56,7% қатысушының түсінгенімен қолданбауы оның танымдық таныстығы мен коммуникативтік қолданысы арасында алшақтық пайда болғанын көрсетеді.

Осы тұрғыдан «Жақсы енені жаман келін жер қылады, жақсы келін жаман енені ел қылады» паремиясының прагма-когнитивті әлеуеті екі қабаттан тұрады деуге болады. Бірінші қабат – дәстүрлі: отбасы мүшесінің мінезі әулет беделіне әсер етеді, сыйластық пен сабыр берекенің шарты саналады. Екінші қабат – қазіргі рефлексиялық: мақалдағы бағалау кімге және қандай әлеуметтік рөлге бағытталғаны сын тұрғысынан тексеріледі. Екі қабаттың қатар өмір сүруі паремияның қазіргі тілдік санада «сақталған мәтін» ғана емес, құндылықтар өзгерісін танытатын пікірталастық бірлікке айналғанын көрсетеді.

Қорытынды

Зерттеудің мақсаты «Жақсы енені жаман келін жер қылады, жақсы келін жаман енені ел қылады» паремиясының құрылымдық-семантикалық, прагматикалық және когнитивтік ерекшеліктерін айқындап, оның қазіргі қазақтілді аудиториядағы қабылдануын көрсету болды. Осы мақсатта құрылымдық-семантикалық, когнитивтік, прагматикалық, контекстік және салыстырмалы талдау тәсілдері, сондай-ақ 60 респонденттің сауалнама жауаптарына сипаттамалық және мазмұндық талдау қолданылды.

Талдау нәтижесінде паремияның мағыналық өзегі «жақсы/жаман» және «жер қылу/ел қылу» оппозицияларына құрылатыны, отбасы ішіндегі мінез-құлықты қоғамдық беделмен байланыстыратыны анықталды. Дәстүрлі мәдени модельде мақал келіннің жаңа ортадағы әрекетіне жоғары талап қоя отырып, сыйластық пен отбасы бірлігін насихаттайды. Сонымен бірге қазіргі аудитория мақалдағы жауапкершіліктің біржақты бөлінуін қайта бағалайды. Сауалнамада респонденттердің 38,3%-ы мақалдың мағынасын түсініп, оны қолданатынын, 56,7%-ы түсінгенімен қолданбайтынын, 5%-ы түсінбейтінін және қолданбайтынын көрсетті. Бұл дерек паремияның танымдық таныстығы сақталғанымен, оның белсенді коммуникативтік қолданысы өзгеріп отырғанын көрсетеді.

Зерттеудің практикалық мәні оның нәтижелерін қазақ паремиологиясы, лингвомәдениеттану, тілдік сана мәселелері және қазақ тілін оқытуда ұлттық-мәдени мазмұнды түсіндіру үшін қолдануға болатындығымен айқындалады. Болашақ зерттеулерде респонденттердің жас, өңір, жыныс және әлеуметтік мәртебе бойынша теңгерімді іріктемесін қалыптастырып, ене-келін қатынасына қатысты бірнеше паремияны салыстырмалы түрде тексеру қажет. Мұндай кеңейтілген материал дәстүрлі мақалдардың қазіргі қоғамда қандай мағына компоненттерін сақтап, қай тұста прагматикалық қайта интерпретацияға ұшырайтынын дәлірек айқындауға болады.

Әдебиеттер

1. Қайдар Ә.Т. Халық даналығы (қазақ мақал-мәтелдерінің түсіндірме сөздігі және зерттеу). – Алматы: Тоғанай-Т, 2004. – 560 б.
2. Омарбекова Г. Қазақ мақал-мәтелдерінің зерттелу барысы. Болашақ зерттеулерге ұсыныс // Түркология. – 2022. – №2 (110). – Б. 141-154. – DOI: 10.47526/2022-2/2664-3162.06.
3. Mieder W. Proverbs: A Handbook. – Westport, CT: Greenwood Press, 2004. – 304 p.
4. Norrick N.R. How Proverbs Mean: Semantic Studies in English Proverbs. – Berlin; New York: De Gruyter Mouton, 1985. – 213 p. – DOI: 10.1515/9783110881974.
5. Honeck R.P. A Proverb in Mind: The Cognitive Science of Proverbial Wit and Wisdom. – Mahwah, NJ: Psychology Press, 1997. – 318 p.

6. Дүйсенова К.Б., Сарбасова А.Е., Алешинская Е.В. Қазақ, ағылшын, қытай паремияларындағы қайын ене мен келін қарым-қатынасының лингвомәдени аспектісі // Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – 2025. – №2. – Б. 63-76. – DOI: 10.59102/kufil/2025/iss2pp63-76.
7. Атабай Б.А., Мусабаева Ұ.К. Қазақ және араб паремияларындағы «туыскандық қатынас» концепті // ҚазҰУ хабаршысы. Шығыстану сериясы. – 2020. – Т. 93, №2. – Б. 116-123. – DOI: 10.26577/JOS.2020.v93.i2.13.
8. Муса-Ахунов А.А.-М. Лингвомәдени бірліктердің прагматикалық аспектісі (қазақ және дүнген тілдері материалдары негізінде): дис. ... PhD. – Алматы: Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, 2024.
9. Смағұлова Г. Паремиядағы гендерлік мәселелер // Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – 2017. – №4. – Б. 198-202.
10. Sozdikqor.kz: қазақ тілінің сөздік қоры [Электрондық ресурс]. – URL: <https://sozdikqor.kz/> (қаралған күні: 21.09.2026).
11. Бабалар сөзі: жүзтомдық. Т. 65: Қазақ мақал-мәтелдері. – Астана: Фолиант, 2010. – 488 б.
12. Насихатқызы К. Қазақ келіндерінің ат тергеуі // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2011. – №4 (134). – Б. 329-330.
13. Камалова Н. Жұмабай Шаштайұлы повестеріндегі әйелдер бейнесі // SDU Bulletin: Pedagogy and Teaching Methods. – 2023. – №2 (63). – DOI: <https://doi.org/10.47344/sdu%20bulletin.v63i2.956>.

К.К. Кенжалин*, А.А. Габитова

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
010008, Республика Казахстан, г. Астана, ул. Сатпаева, 2

*ORCID: 0000-0003-0440-7556

*e-mail: k.kenzhalin@gmail.com

ПРАГМАКОГНИТИВНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ КАЗАХСКОЙ ПАРЕМИИ «ЖАҚСЫ ЕНЕНІ ЖАМАН КЕЛІН ЖЕР ҚЫЛАДЫ, ЖАҚСЫ КЕЛІН ЖАМАН ЕНЕНІ ЕЛ ҚЫЛАДЫ»

Аннотация. В статье рассматриваются структурно-семантические, прагматические и когнитивные особенности казахской паремии «Жақсы енені жаман келін жер қылады, жақсы келін жаман енені ел қылады». Цель исследования – выявить представления о семейных отношениях, социальной репутации, оценочных категориях «хороший/плохой» и межпоколенческом взаимодействии, закрепленные в языковой структуре паремии, а также определить особенности ее современного восприятия казахоязычной аудиторией. Материал исследования составили анализируемая паремия, семантически близкие пословицы, словарные и литературные данные, а также ответы 60 респондентов. Применялись структурно-семантический, когнитивный, прагматический, контекстуальный и сопоставительный анализ, а свободные ответы были сгруппированы по содержательным признакам. Анализ показал, что двухчастная антитетическая структура пословицы через оппозиции «жақсы/жаман» и «жер қылу/ел қылу» связывает репутацию семьи с межличностным поведением. Результаты опроса фиксируют сосуществование традиционной воспитательной интерпретации и современной социально-гендерной критики: 38,3% респондентов понимают и используют пословицу, 56,7% понимают, но не используют ее. Научная значимость работы заключается в соединении анализа семантики одной паремии с данными о ее актуальном восприятии. Результаты могут быть использованы в паремиологии, лингвокультурологии, исследованиях языкового сознания и в преподавании казахского языка.

Ключевые слова: паремия, прагмакогнитивный потенциал, пословица, лингвокультурология, языковое сознание, семейные отношения, национальные ценности.

К.К. Kenzhalin*, A.A. Gabitova

L.N. Gumilyov Eurasian National University,
010008, Republic of Kazakhstan, Astana, 2 Satpayev Str.,

*ORCID: 0000-0003-0440-7556

*e-mail: k.kenzhalin@gmail.com

PRAGMA-COGNITIVE POTENTIAL OF THE KAZAKH PAREMIA «ZHAQSY ENENI ZHAMAN KELIN ZHER QYLADY, ZHAQSY KELIN ZHAMAN ENENI EL QYLADY»

Abstract. The article examines the structural-semantic, pragmatic, and cognitive features of the Kazakh paremia «Zhaqsy eneni zhaman kelin zher qylady, zhaqsy kelin zhaman eneni el qylady». The study aims to identify how the proverb encodes ideas about family relations, social reputation, the evaluative opposition of good and bad, and intergenerational interaction, and to determine how it is perceived by a contemporary Kazakh-speaking audience. The material includes the focal paremia, semantically related proverbs, lexicographic and literary data, and survey responses from 60 participants. Structural-semantic, cognitive, pragmatic, contextual, and comparative analyses were combined with content grouping of open-ended responses. The results show that the proverb's two-part antithetical construction links family reputation to interpersonal behavior through the oppositions «good/bad» and «to disgrace/to bring honor». Survey data demonstrate the coexistence of a traditional didactic interpretation and a contemporary socio-gender critical reading: 38.3% of respondents understand and use the proverb, while 56.7% understand it but do not use it. The scientific value of the study lies in integrating the semantic analysis of one paremia with evidence of its current reception. The findings may be applied in paremiology, cultural linguistics, research on linguistic consciousness, and the teaching of Kazakh.

Keywords: paremia, pragma-cognitive potential, proverb, cultural linguistics, linguistic consciousness, family relations, national values.

Авторлар туралы мәліметтер

Кенжалин Қуанышбек Кәрімұлы* – PhD, Қазақ тіл білімі кафедрасының доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы, e-mail: k.kenzhalin@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0440-7556>.

Габитова Айгерім Альбертқызы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің магистранты, Астана, Қазақстан Республикасы, e-mail: aigerimgabitova@mail.ru ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-1039-5585>.

Сведения об авторах

Кенжалин Куанышбек Каримович* – PhD, доцент кафедры казахского языкознания, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан Республикасы, e-mail: k.kenzhalin@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0440-7556>.

Габитова Айгерим Альбертовна – магистрант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан Республикасы, e-mail: aigerimgabitova@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-1039-5585>.

Information about the authors

Kuanyszbek Kenzhalin* – PhD, Associate Professor, Department of Kazakh Linguistics, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, e-mail: k.kenzhalin@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0440-7556>.

Aigerim Gabitova – Master's student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan; e-mail: aigerimgabitova@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-1039-5585>.

Редакцияға енуі 22.07.2026

Өңдеуден кейін түсуі 26.08.2026

Жариялауға қабылданды 28.09.2026